

ХОРИЖИЙ РИВОЖЛАНГАН МАМЛАКАТЛАРНИНГ ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА РИСКЛАРИНИ БОШҚАРИШНИНГ ИЛГОР ТАЖРИБАЛАРИНИ

Муродов Аброр Азаматович

Жахон иқтисодиётининг ўзаро алоқаларининг чуқурлашуви натижасида молиявий муносабатларнинг сезувчанлигини ва уларга бўлган таъсир этувчи омилларнинг сонини ортишига олиб келмоқда. Бу эса ўз навбатида, молиявий рисклар, жумладан банк рискларини олдиндан аниқлаш, баҳолаш ва уларни бартараф этиш юзасидан чора-тадбирларни амалга ошириш муҳим ҳисобланади. Бу борада, ҳар бир мамлакат ўзининг макроиқтисодий ҳолати ва имкониятларидан келиб чиқиб рискларни бартараф этишга қаратилган чораларни тадбиқ этади.

Мамлакат банк тизими жахон иқтисодиётига интеграция бўлиши жараёнида ҳам ўзига хос рисклар юзага келади. Шу боисдан, халқаро тажрибасини ўрганиш муҳим ҳисобланади. Бу борада, Ю.Кибардина банкларни халқаро майдонда қўшиб ёки сотиб олиниши жараёнида вужудга келадиган банк рискларини тизимлаштиришга ҳаракат қилган. Хусусан, банк ҳолдингларини тузишнинг афзалликлари рақобатбардошликни ошириш ва молиявий барқарорликни таъминлашда муҳим эканлигини асослаб берган. Шунингдек, ушбу жараёнларда учта риск мавжудлигини қайд этиб ўтади, улар: акционерлик капитали; банк ресурслари; ташқи омиллар билан боғлиқ бўлган рисклар тарзида гуруҳланади⁸³.

Е.Егоркин олиб борган тадқиқотларга кўра, кредит ташкилотларининг молиявий барқарорлигини баҳолаш моделлари қуйидаги турларга ажратилиб кўрсатилади⁸⁴:

1. Коэффициент таҳлили – BAKIS Германия ва Bank Monitoring Screens (BMS) АҚШда фойдаланилади. Мазкур усул банкларнинг фаолиятида мавжуд молиявий кўрсаткичларни белгиланган меъёр ёки бошқа банкларнинг ўртачасидан оғишини аниқлаш орқали амалга оширилади.

2. Баҳолашнинг рейтинг тизими инсайдерлик ва масофавий шаклларда назорат органлари томонидан амалга оширилиб банкларнинг ишончилиги ва барқарорлигига баҳо беради. Инсайдерлик усули АҚШ, Украина, Қозоғистон, Чехия, Словакия, Полша ва Болтиқ бўйи мамлакатларида, масофавий усулдан эса Италия, Франция ва Аргентина фойдаланади.

3. Комплекс усул турли индексларга асосланган ҳолда ва эксперт баҳолаш орқали амалга оширилади. Б.Британия ва Нидерландияда фойдаланилади.

4. Статистик модел банкротликни башоратлаш ва кутилаётган зарарларни аниқлаш учун ишлатилади. Бу кўпроқ SEER Rating, SCOR, SEER Risk Rank Bank Calculator (АҚШ) ва SAABA (Франция) каби моделлар билан ўз аксини топади.

⁸³ Кибардина Ю.С. Международная деятельность российских банков в условиях трансформации мировой банковской системы: автореферат ... к.э.н. – Москва. Институте региональных экономических исследований, 2013. – 21 с.

⁸⁴ Егоркин Е.А. Зарубежные методические подходы, применяемые для оценки финансовой устойчивости региональной банковской системы//Региональной проблемы преобразования экономики. – М.: 2014. - №11. С. - 143-147. www.rppe.ru

5. Макропруденциал тахлиллар орқали амалга оширилувчи максимал зарарни хисоблаш, портфелнинг сезувчанлиги ва сценарийлик асосида стресс-тестдан ўтказиш билан амага оширилади. Жумладан, CAMELS (АҚШ), Fitch, Standard & Poor's Moody's Investors Service каби методлар шулар сирасига киради.

Фикримизча, банк рискларини баҳолашда маълум бир методнинг мутлоқ устунлигини мавжуд деб қараш тўлиқ ўзини оқламайди. Сабаби, биз кўриб ўтган рискни баҳолаш методлари молиявий фаолиятнинг турли жихатларини тизимлаштириш ва баҳолашга қаратилган хусусиятни ўзида акс эттиради. Шу нуқати назардан, мамлакатимизда макроиктисодий мувозанатни таъминлаш учун макропруденциал ва мажмуавий усулларни қўллаш имкониятларини тадқиқ этиш муҳим хисобланади.

Жахоннинг кўплаб мамлакатларида банк фаолияти рискни таҳлил қилиш ва уларни тартибга солиш юзасидан турли ваколатли органлар фаолият олиб боради. Масалан, АҚШда тижорат банклари молиявий ҳолати назорат қийиб борилади. Шунингдек, АҚШ банклари стресс-тест тизимдан ўтишлари назорат органлари томонидан 2009 йилдан буён амалга оширилиб келинмоқда. Додда-Френк қонунига кўра мазкур синов тизим банк рискларини олдини олиш ва бартараф этишнинг самарали усули сифатида фойдаланилмоқда. Бу борада, тадқиқотчи И.Курбанов ўзининг илмий мақоласида АҚШ банклари Федерал захира тизимига ўз капиталлари тўғрисида йиллик режаларини тақдим этадилар ва уларда қуйидагилар ўз аксини топади⁸⁵:

– кутилаётган ёки стресс шароитдаги тижорат банки операцияси хажми, мураккаблик даражаси, риск тури кабиларни инобатга олган ҳолда прогноз даври учун капитални шакллантириш ва ундан фойдаланиш юзасидан кутилаётган йўналишларини баҳолашни;

– капитал етарлилигини баҳолаш ҳар бир элементи бўйича тушунтиришни;

– капитали бошқариш сиёсатини;

– банк ликвидлиги ёки капитал етарлилиги даражасига таъсир этувчи тижорат банклари бизнес-режасига таъсир этиш эҳтимоллиги тўғрисида маълумотларни бериш назарда тутилади.

АҚШда банк рискларини назорат қилишда федерал ва штат даражасида фаолият олиб боровчи биттадан муассаса мавжуд. Пул муомаласини назорат қилиш хизмати (федерал сикёсда) ва штат ҳукуматлари ҳузуридаги банк фаолияти бўйича ваколатли бўлимлари шулар жумласидандир. Уларнинг фунекицлари қуйидагилардан иборат хисобланади:

– меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш;

– банк раҳбарияти билан маслаҳатлашувлар ва инспекцион текширувлар ўтказиш;

– банк маълумотларини таҳлил этиш;

⁸⁵ Курбанов И. Стресс-тестирование как современный метод управления рисками в коммерческих банках: опыт США///Бозор, пул ва кредит. – Т., 2015. -№7. – Б. 52-56.

- банкларни ликвидация қилиш жараёнида банкларни молиявий соғломлаштириш тадбирларини амалга ошириш;
- истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоя қилиш;
- холдинглар капитали структурасини бошқариш ва тартибга солиш;
- АҚШда фаолият олиб боровчи хорижий банкларни назорат қилиш ва бошқариш.

АҚШда банк фаолияти рискини аниқлаш ва уни баҳолашда бевосита молиявий фаолиятнинг турли хусусиятлари инобатга олинган. Шу билан бирга, истеъмолчилар ҳуқуқини ҳам ҳимоя қилишни назарда тутди. Бундан ташқари, молиявий қийинчилик шароитида банкларга кўмак беришни ҳам назарда тутилиши рискни олдини олишда давлат бош ислохотчи бўлишини белгиланганлигини ўзида акс эттиради.

АҚШда молиявий рискларни аниқлаш ва баҳолашда учта методологиядан кенг фойдаланилади. Улар сирасига, CAMELS, SCOR (Statistical CAMELS Offsite Rating) ва SEER (System for Estimating Examination Rating) тизимлари киради.

CAMELS баҳолаш тизими банкларнинг молиявий кўрсаткичларини таҳлил этишга қаратилган бўлиб, уларнинг сифат жихатдан тадқиқ этишга имкон яратади. Ушбу тизим АҚШларида Федерал захира тизими томонидан 1978 йилда жорий этилган. Дастлаб мазкур тизим “S” рискка сезувчанлик категорияси қўшилмаган ҳолда амалда бўлган. 1997 йилга келиб мазкур категория ҳам баҳолаш мезонлари таркибига киритилди.

Бу борада, тадқиқотчи Н.Карабаев ўзининг илмий мақоласида қуйидаги фикрларни келтириб ўтади⁸⁶:

CAMELS рейтинг тизимида банкларнинг ликвидлиги қуйидаги кўрсаткичлар орқали аниқланади:

- депозитларнинг барқарорлиги. депозитларнинг барқарорлигини аниқлаш учун барқарор депозитлар суммаси жами депозитлар суммасига тақсимланади ва олинган натижа 100 фоизга кўпайтирилади. ушбу кўрсаткичнинг меъёрий даражаси 75 фоизга тенг.

- активларнинг пул маблағларига айланиш даражаси. ушбу кўрсаткич ҳисоблаш учун ликвидли активлар брутто активлар суммасига бўлинади ва олинган натижа 100 фоизга кўпайтирилади.

- тижорат банки учун ташқи манбалардан фойдаланиш имкони даражаси. мазкур кўрсаткични ҳисоблаш учун бошқа банклардан олинган кредитлар банк томонидан жалб қилинган ресурсларнинг жами суммасига бўлинади ва олинган натижа 100 фоизга кўпайтирилади.

- банкнинг ликвидлилик бўйича ички сиёсатида белгиланган меъёрий даражаларга эришишнинг таъминланганлиги.

- банк активлари ва пасивларини бошқариш бўйича стратегиясининг самарадорлик даражаси. Ушбу самарадорлик даражаси ссудалар ва депозитлар

⁸⁶ Карабаев Н.А. Тижорат банклари фаолиятини camels рейтинг тизими асосида баҳолаш амалиёти ва уни такомиллаштириш// “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнали. № 5, октябрь, 2017 йил

ўртасидаги ҳамда бошқа банклардан олинган кредитлар ва жалб этилган маблағлар ўртасидаги нисбатнинг динамикасини таҳлил қилиш орқали баҳоланади.

Шунингдек, Н.Карабаев “Ғарб иқтисодчи олимларининг фикрига кўра, CAMELS тизими рискни аниқлаш концепциясига асосланади ва рискни баҳолаш жараёнида “юқоридан пастга” ёндашувни қўллайди. Бунда банк кенгаши ва бошқарув аъзолари ўз банкларида риск даражасини мустақил равишда аниқлашлари ва бошқаришлари кўзда тутилади. Улар банкни бошқариш мобайнида банк тамойилларига мувофиқ риск даражаси устидан назорат олиб боришга жавобгардирлар”, деб таъкидлаб ўтади.

CAMELS баҳолаш тизими 1 дан 5 гача бўлган балл асосида баҳоланади. Агар банк 1 ёки 2 балга эга бўлса, унинг рисклилиги даражаси паст ҳисобланиб, ишончли банк сифатида қараш мумкин, деган хулосага асос бўлади. 3 балга эга бўлган банк айрим муаммолар борлигини аниқлаб, ушбу аниқланган вақтда баратаф этилмаса тўловга қобиллик муаммоларини келтириб чиқаради. 4 ёки 5 балл олган банк эса, жиддий мураккабликларга эга бўлиб, молиявий соғломлаштириш чораларни кўришни тақозо этади.

Умуман олганда, мазкур баҳолаш тизими орқали капитал ва активларни баҳолашга қуйидагича эътибор қаратилади. Хусусан, банк капитали муҳим элементларидан эканлиги ва уни баҳолашда активлар сифати билан боғлиқ эканлиги таъкидлаб ўтилади.

Шу нуқтаи назардан, банк рискларини олдини олиш бўйича Б.Британия банк фаолиятида қуйидагиларга эътибор қаратиш белгилаб қўйилган⁸⁷:

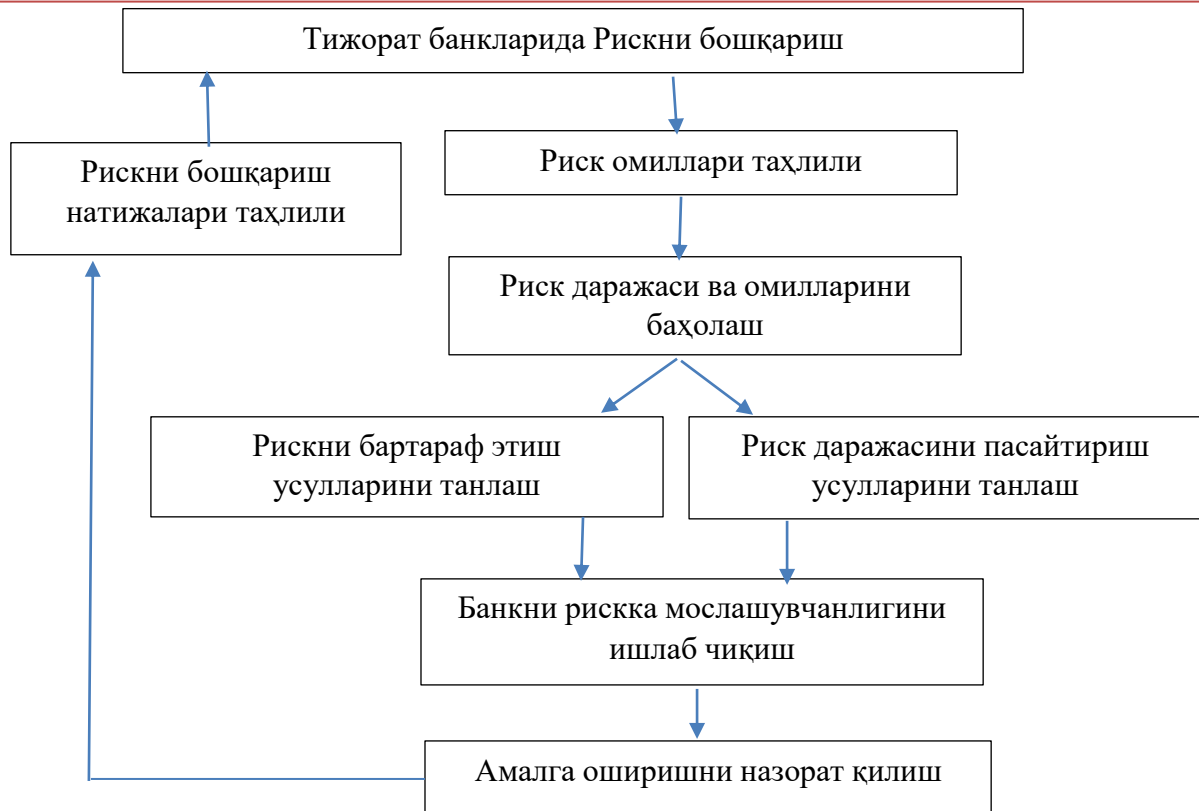
- банк мижозларни жалб этишда уларнинг манфаатларини кўзлаган ҳолда профессионал ва очиқ тарзда амалга оширилишини таъминлаши зарур;
- банк мижознинг манфаатлар устунлигига мувофиқ унинг мажбуриятларини яшириш ёки чеклаш каби ҳолатларни амалга оширмаслиги лозим;
- банк мижознинг молиявий хизматнинг барча хусусиятларини тушунтиришга ва рискларни инобатга олишга имкон бериши лозим.
- тақдим этилган молиявий хизматлар бошқа банкларнинг шу каби хизматлари билан таққослаш имконини бериши лозим.

Бизнингча, рискларни олдини олиш ва уларни бартараф этишда рискни баҳолаш, уни назорат қилиш методи ва амалга ошириш йўли муҳим роль ўйнайди экан. Шу боисдан, Британия тажрибасида маълум бўлган ўзига хос бўлган жихатларни Ўзбекистонда қўллаш ижобий натижасини беради. Масалан, банк томонидан мижозларни жалб этишдаги тенденцияларни янада такомиллаштириш орқали жалб этиладиган маблағларнинг ҳажмини оширишга имкон топиш мумкин.

Россия тажрибаси сифатида биз юқорида келтирилган ўрганишларимизни давом эттириб А.Давыденконинг банк ички рискини аниқлаш ва уни бартараф этишни келтириб, уни Ўзбекистонда қўллашни тавсия этамиз⁸⁸.

⁸⁷ Вишневский А.А. современные тенденции развития структурообразующих институтов банковского права: сравнительно-правовое исследование: автореферат ... д.ю.н. – Москва. Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики», 2014. – 43 с.

⁸⁸ Давыденко А.К. Совершенствование системы управления внутренними рисками коммерческого банка: автореферат ... к.э.н. – Москва. Российской академии предпринимательства, 2011. – 25 с.

1-расм. Акциядорлик тижорат банкларида ички рискларини бошқариш тизими.

Ушбу тизим кредит олувчининг тўлов қобилиятини баҳолашга асосланган бўлиб, 9 та молиявий кўрсаткичларни баҳолашга асосланган ҳолда амалга оширилган. Унинг қуйидаги афзалликларга эга эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим:

- битта кредит рискин баҳолаш учун зарурий вақтни қисқартиришга ёрдам беради;
- мижозлар базасини оширади;
- субъективликни мавжуд эмаслиги;
- персоналнинг малакасига талабнинг пасайиши;
- молиявий кўрсаткичлар тизимини соддалаштирилиши;
- корпоратив мижозларнинг тармоқ хусусиятини инобатга олиниши, ўз навбатида баҳолаш сифати ва аниқлигини таъминлашни акс эттиради.

Банк рискининг мазкур шаклида молиявий кўрсаткичлар иккита асосий мезон жавоб бериши лозим, улар: коэффициент мижознинг молиявий ҳолатини тўлиқ характерлаб бериши ва ўзаро такрорийликни олдини олиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

2-жадвал

Акциядорлик тижорат банклари корпоратив мижозларининг кредит тўлаш қобилиятини экспресс-баҳолаш методи бўйича ўзаро нисбатлари

Кўрсат белгиси	Кўрсаткич номи	Кўрсатнинг вақти	Кўрсаткичнинг моделдаги вақти (W)
1	2	3	4
X ₁	Жорий ликвидлик коэффиценти	1	0,18
X ₂	Савдо рентабеллиги коэффиценти	2	0,14
X ₃	Қоплаш коэффиценти	2	0,14
X ₄	Мустақиллик коэффиценти	3	0,12
X ₅	Дебиторлик қарздорликни айланиш коэффиценти	4	0,1
X ₆	Хусусий маблағларнинг таъминланганлик коэффиценти	4	0,1
X ₇	Кредиторлик қарздорликни айланиш коэффиценти	5	0,08
X ₈	Тайёр маҳсулотлар айланиш коэффиценти	5	0,08
X ₉	Пул кўринишидаги даромад коэффиценти	6	0,06
Жами			1

Умуман олганда, кредит олувчининг тўловга қобиллигини аниқлаш ва уни самарали баҳолашда 9та кўрсаткични ўзаро нисбатини белгилаш ва уларни таҳлил этиш муҳим ҳисобланади.

Хулоса ўринда, Риск иқтисодий фаолиятни амалга ошириш жараёнида юз бериш эҳтимоли юқори эканлиги, даромаднинг бир қисми бўлиши ва молиявий муносабатларнинг ажралмас бўлаги эканлиги маълум бўлмоқда. Умуман олганда, риск молиявий муносабатларда ўз ва қарз маблағлари асосида юзага келишидан турли ёндашувлар мавжуд экан. Шундай бўлсада, риск даромаднинг бир қисми бўлиб қолиши эътиборли молик бўлишини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз.

Банклар бошқа кредит ташкилотларга нисбатан рискдан кўп ҳимояланувчи ёки қочувчи бўлишлари керак. Бунинг сабаби шундаки, банк бошқа кредиторларга нисбатан ўз маблағи билан эмас, балки жалб қилинган маблағлар, яъни жисмоний, юридик шахсларнинг вақтинча банкда турган маблағлари билан ишлайдилар. Банкнинг кредит бериш имкони у жалб қилган ресурсларга боғлиқ бўлади. Банк ўз навбатида, жалб қилинган маблағларни талаб қилинган вақтда мижозга қайтариб бериш имкониятига эга бўлиши лозим. Бу имконият эса банк фаолиятида мавжуд

рискларни ўз вақтида аниқлаш, уларнинг олдини олиш чораларини ишлаб чиқишни тақзо этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 11 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида (янги таҳрири)”ги ЎРҚ-582-сонли қонуни.
2. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 5 ноябрдаги “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида (янги таҳрири)”ги ЎРҚ-580-сонли қонуни.
3. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 1 ноябрдаги “Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида”ги ЎРҚ-578-сонли қонуни.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 26 мартдаги “Ўзбекистон Республикасида каранавирус инфекцияси кенг тарқалишининг олдини олишга доир кенг қўшимча чора-тадбирлар тўғрисидаги” ПҚ-4649-сон Қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 1 май “Аҳолининг уй-жой шароитини яхшилаш ҳамда ипотека кредити бозорини янада кенгайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори.
6. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари шароитида тижорат банкларининг кредит портфелини диверсификациялаш: и.ф.д. ... автореферат. – Т.: БМА, 2000. – 46 б.
7. Абдурахмонов О.Б.Фоииз риск ва уни минималлаштириш йўллари: и.ф.н. ... автореферат. -Т.: БМА, 2007. – 22 б.
8. Adam Gersl and Jaroslav Hermanek, “Financial stability indicators: Advantages and disadvantages of their use in the assessment of financial system stability”, page 69.
9. Charles Collier, Sean Forbush, Daniel A. Nuxoll, and John O’Keefe The SCOR System of Off-Site Monitoring Its Objectives, Functioning, and Performance. FDIC Banking Review, 2003, volume 15, No. 3. p. 6.
10. Fitch: Ўзбекистоннинг кўплаб банклари сўм курсининг пасайишига бардошли. 11 май 2017 й. <https://www.gazeta.uz/uz/2017/05/11/fitch/>
11. Frederic S. Mishkin “The Economics of Money, Banking, and Financial Markets”, page 216, 11th edition 2016.
12. Frederic S. Mishkin “The Economics of Money, Banking, and Financial Markets”, page 216, 11th edition 2016.